

црнцима и даље су живи, по Мосу, у оквиру културе европске цивилизације. „Без обзира што је послератни свет, шокиран масовним убијањем, склопио привремено примирје са антисемитизмом, ипак је црнац и даље остао предмет општих расних предрасуда које се нису много промениле од 18. века до данас” (цитат са стр. 242). Аутор у закључку рада апелује на доследност у даљем интелектуалном и научном демистификовању расизма, који поред свих критика и осуда, још увек опстаје у нововековној европској историји (истина на маргинама), паралелно са најпросвећенијим достигнућима. Мос напомиње да се у овој књизи није бавио феноменом изучавања историје европског антирасизма, који је постојао паралелно са расизмом и имао своје истакнуте теоретичаре и борце. Тако поред европског расизма, постоји и антирасистичка европска традиција.

Издање књиге Џорџа Л. Моса *Историја расизма у Европи* сматрамо интересантним како за научне и стручне раднике у области друштвених наука тако и за ширу читалачку публику.

Мр Драган ПЕТРОВИЋ

Ognen Bojadžiski,
Krleža i Makedonija. Fragmenti,
Prometej, Zagreb, 2005, str. 214

Pisanje biografija velikih i značajnih ljudi nosi sa sobom opasnost da autor olako sklizne u senku „opsednutosti veličinom”, a ako su u pitanju još i kontroverzne ličnosti u kompleksnim političkim epohama, onda je teret grča i psiholoških barijera još izvesniji. „Slučajne nužnosti” Krležinog života i dela ostajale su redovno van fokusa „krležologa”, kako je primetio autor ove izuzetno zanimljive i originalne knjige. Inače, Ognjen Bojadžiski je filolog po obrazovanju, a u Zagrebu je veći deo radnog veka proveo kao novinar, baveći se prevashodno manjinskom problematikom. Knjiga se sastoji iz tri celine i dodatka u okviru koga su publikovana *Tri Jovina pisma Ženki Lenčevoj*, kao i obiman tekst napomena sa integralnim verzijama nekoliko (neobjavljenih) Krležinih pisama iz Skoplja i Beograda. Glavno izвориšte ove grade, pored objavljenih Krležinih dela, bio je *Katalog rukopisne ostavštine Miroslava Krleže* Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

Dominantni motiv prvog poglavlja knjige (*Lupusijada Balkanica*) je „cehovskopatrijarhalna osrednjost” ambijenta u kome je sazevao mladi Krleža. Njegov boravak na budimpeštanskoj vojnoj akademiji, tj. pokušaj da izgradi vojnu karijeru autor opisuje kao potpuni promašaj. „Nepromišljen” i „samouveren”, sa carskom stipendijom u džepu, Krleža očito nije odoleo izazovima metropole. Njegov avanturistički duh ga je veoma brzo doveo u Srbiju maja 1912. uoči Kumanovske bitke („da ponudi svoje usluge Srbiji”), ali se brzo vratio na *Ludoviceum* gde je dobio najgore ocene. Bojadžiski slika nemir kadeta Krleže koji nakon Balkanskih ratova sluti raspad Monarhije i upušta se u „avanturu katarze” putujući iz Zagreba u Pariz, odakle brodom maja 1913. dolazi do Soluna. Pod nerazjašnjenim okolnostima je uhapšen u Skoplju kao špijun, ali ga je spasio anonimni artiljerijski major i poslao za Beograd. Sam Krleža kaže da je tada „duboko pogledao smrti u oči” ne objašnjavajući detalje ovog čudnog događaja. Tu, u „balkanskom kotlu”, Krleža se kao „izgubljeni vojnik i slomljeni bjegunac” sa gramatikom

grčkog jezika pod miškom i nesvakidašnjom inspiracijom potpuno okrenuo književnosti. Bojadžiski se dotiče „Krležine amnezije” koja često u naknadnim rekonstrukcijama događaja zna da remeti fakte i hronologiju. Ipak, kao dobar dijagnostičar, on je pisao veoma ubedljivo o potrebi integralnog posmatranja Balkana, istovremeno kritikujući „tromu i trulu vidovdansku pamet”.

Sa atributima nezavisnog i levo orijentisanog pisca Krleža je početkom 1937. dočekao da se njegova drama „U logoru” izvodi u Osijeku, Beogradu i Skoplju. Bila je to prilika za drugačije viđenje grada na Vardaru. U pismima svojoj supruzi Beli Krleža je prepun impulsivnih razmišljanja o Skoplju, za koje kaže da je „zanimljiviji teatar od svih teataru po našim teatrima”. Razgledajući grad dinamičnog ambijenta i oštih kontrasta („tu kasabu, taj Maroko ili Alžir”), Krleža je na sebi svojstven način razmišljao o „balkanskom nacional-imperijalističkom orkestru rustikalno-agrarnog prosede” i uzaludnosti svih državnih pobjeda i tradicija koje na kraju zajedno završavaju na grobljima. Bojadžiski se zadržava na Krležinom susretu sa Antom Pavelićem (1943) kada je „poglavniku” pokušao da objasni zašto on smatra da su Albanci bliži Hrvatima od balkanskih pravoslavaca. Naime, Krleža je imao utisak da se pravoslavlje u hiljadu godina jedva pomaknulo zbog čega se kod pravoslavaca „više slegao janičarski talog, nego li autentične turske vrednote”. Kod „Skipetara” se, tvrdi Krleža, Istok zadržao samo u maloazijskim kategorijama. Pavelić mu odgovara da je sve to jedna „povjesna i kulturna šikara” iz koje se nikad ne zna šta može iskočiti i zaskočiti, istovremeno tvrdeći da su Srbi Albance proganjali sve do Zagreba: „Dok su kod nas bili povučeni i mirni kao jag-njad, dolje, u takozvanoj Južnoj Srbiji, tamo su po danu živjeli s nožem i barutom, a noću spavali s puškom pod jorganom” (str. 44).

Krleža je do beskonačnosti elaborirao ideju o „trećoj alternativi” (negirajući ustaljene podele na Istok–Zapad i „Rim–Bizant”) koja može prevladati „tektoniku istorijskih determinanti”. Istovremeno je konstruisao novi istorijski model južnoslovenske integracije, u kojoj se slovenska plemena, kao slabo izdiferencirani amalgam, utapaju u „fantastičnoj rastopini rimsko-helenske dekadentne tradicije, u magičnoj mješavini istočnjačkobarbarskih upliva i fantazmagorija” (str. 47). Bojadžiski i ovde primećuje Krležino polemičko i iznad svega agresivno poigravanje temeljnim pojmovima „bez historiografskih produbljenih istraživanja i promišljanja”, pri čemu ga je neobavezna esejistička forma oslobađala bilo kakve odgovornosti. Osim toga, kroz nekoliko skopskih pisama koje je Bojadžiski uvrstio u ovu knjigu, provlače se identični motivi koji se teško mogu precizno hronološki situirati, ali se čini da je Krleža više vodio računa o tome da dobije univerzalnu sliku prostora sublimirajući šire vremenske celine.

U drugom delu (*Eppur si muove*) autor zahvata period posle Drugog svetskog rata, slikajući entuzijazam i energiju socijalističkog poretka koji je krenuo u osvajanje „drugačije budućnosti”. Krležino učešće u Leksikografskom zavodu FNRJ na izradi *Enciklopedije Jugoslavije*, izbacilo je u prvi plan njegovu elokventnu elaboraciju istorijsko-problemskih aspekata i težnju za usklađivanjem sa tokovima evropske i svetske istorije i naučne percepcije. Poimanje znanja kao „dinamičke i pokretačke snage” i istorije kao spirale beskonačnog i neizvesnog, Krleža je primenjivao i u praksi. Bojadžiski navodi probleme nastale kod izrade nekih „makedonskih” enciklopedijskih jedinica: Krleža je, naime, branio stav vojne redakcije pred tvrdokornim članovima iz Makedonije činjenicom da su Srbi i Hrvati *Bitolu* uvek zvali *Bitolj*, te da ga je srpska vojska oslobodila od turske vlasti, a ne okupirala! Kod odrednica vezanih za VMRO i njegove istaknute članove, Krleža je bio mišljenja da je to „zamršen i krupan politički problem”,

tabu-tema koju jedna enciklopedija ne može rešiti. Iako za Makedonce VMRO nije bio muzejski eksponat, već „filozofija makedonske egzistencije” i „koštana srž makedonske nacije”, ova odrednica nije našla svoje mesto u enciklopediji!

Možda je zato Krležin treći boravak u Skoplju (1960) obeležen neadekvatno hladnim prijemom, pa Bojadžiski s pravom razmišlja i o političkim razlozima, prilažući Krležinu kurtoaznu prepisku sa Lazarom Koliševskim. Bez obzira na primetne varnice i tihi bojkot u štampi, Krleža je maja 1960. nastavio da beleži svoje utiske iz Makedonije, primetivši „prisutnost planirane svijesne volje, koja se otima mračnim zakonima historijske gravitacije, da prevlada arhajsku bjeđu i nevolju na ovim vizantijskim i otomanskim ratnim drumovima” (str. 75). Koliševski je, očito se ne udubljujući u Krležine filozofske akrobacije, pokušao da bude pragmatičan, zatraživši od hrvatskog pisca pomoć pri sistematizaciji makedonske istorije. Dobio je dosta uzdržani odgovor da je u okviru kataloga Leksikografskog zavoda preko 13.000 napisa o makedonskim problemima koji stoje na raspolaganju istoričarima iz SR Makedonije.

Svoj afinitet prema Makedoniji Krleža je na čudan način ispoljavao olako prihvatajući pozive da učestvuje u raznim inicijativnim odborima (npr. za Klimentovu proslavu i osnivanje Makedonske akademije nauka i umetnosti), u kojima na kraju nije uzimao učešća! U međuvremenu je u Makedoniji narastao interes za njegov književni opus, pa je tako predstava „Gospoda Glembajevi” prvi put izvedena u Skoplju 1955. na makedonskom jeziku. Krleža je 1968. predložio B. Koneskom da se *Opšta enciklopedija* štampa i na makedonskom jeziku, ali je ovaj nakon konsultacija sa K. Crvenkovskim izneo „jeftiniji” plan: da Makedonci iz *Enciklopedije Jugoslavije* ekstrahuju delove koji se odnose na Makedoniju i štampaju ih zasebno. Krleža je očito bio ljut zbog kratkovidosti makedonskog političkog vrha, pa je svom makedonskom kolegi poručio: „Nije to, brate, pitanje samo ekonomike, nego i kulturne politike” (str. 90).

U tematski najrazudnijem delu knjige (*Krleža – most u hrvatsko-makedonskim vezama*) Bojadžiski pravi zaokret ka ranim Krležinim ekspresijama i prvim susretima sa makedonskim pesnicima. Ipak, ta vrsta kontakta bila je intenzivnija posle Drugog svetskog rata, pri čemu su književnici Blaže Koneski i Kole Čašule označeni njegovim bliskim prijateljima. Čašule je pozivao Krležu u Makedoniju u vreme sukoba između tamošnjih književnika („modernista” i „realista”) kao podršku „da se izvrši obračun sa socrealizmom i teorijom odraza u makedonskom prostoru, da se otvore novi horizonti” (str. 110). Na te konkretne predloge Krleža se očito oglašuje i nastavlja da kroz korespondenciju iznosi svoje impresije sa skopskog Bit-pazara, piše o dečjoj ciki u Kuršumli-hanu, starom uspavanom hodži u izlogu i sl. On je i dalje opsednut kontrastima „čatrlja i ćumeza u blatu i kiši”, sa „lecorbusierovskim” soliterima na Vardaru koji uvek ironično naziva „srpskom rekom” i „žutom vodom koja tu sasvim banalno valja blato”. Krležino zgražavanje nad švedskim turistima koji na povratku iz Grčke „kusaju paprikaše u Velesu, a pojma nemaju gdje se nalaze” može se razumeti i kao neka vrsta zavisti prema svetu koji lagodno živi, pošteđen većitih balkanskih lomova i trauma. On komentariše i mit o Kraljeviću Marku i pilepskoj kuli kao izvoru legende i dokaza „da dva deseterca mogu značiti više od svega što je istina, a naročito historijska”. Promišljajući nad tom vrstom literature Bojadžiski zaključuje da je veoma važno ko, kako i zašto sluša reči pesnika, uprkos svakoj estetskoj logici (str. 114).

Krleža se priseća i upečatljivijih slika iz 1960. godine: Varteksove pantalone („konfekcija koja likvidira folklor od Kumanova do Velesa i Debra”), Arnauti sa crnim bivolima na svojim taljigama i migracije koje traju od ilirskih vremena... U takvom sen-

zibilnom nadahnuću Ohrid je za njega „mizerija od turističke ljepote za švedske usidjelice”, a sve zajedno „pseudoromantične kulise jednog Balkana koji više ne postoji” (str. 116). Krležu je sve vreme opčinjen paradoksom nad kojim se istovremeno i zgražava i uživa: Skoplje se beli od arnautskih kapa, prljavi kafanski čaršavi, debarska čaršija prepuna izloga sa „Iskrinim” radio-aparatima sa kojih odjekuje Šuman, dok „čaršijski brodolomci” podvijenih nogu srću kafu i zure u prazno! Progone ga slike trulih doksata i tetovske novogradnje, starog pastira sa štapom (bivšeg Zekir-pašinog vojnika) oslonjenog o reklamu Standard Oil-a koji ga neodoljivo podseća na „simbol Arkadije sa sopocanske freske”. Ovaj niz jakih metafora i tok misli variraju i zavise od sitnih detalja i asocijacija koje ga vraćaju duboko u prošlost i nagone na razmišljanja o Čartorij-skom, Garašaninu, arnautskim noževima kako „paraju trbuhe” i sl. S obzirom da je Krležu posetio Makedoniju u tri različita društvena i politička poretka, to preplitanje epoha u njegovim ekspresionističkim putopisima dobija svoju logiku. „Krležu je prepoznao i vidio amalgame stoljeća, fortissimo trenutka i mogući rekvijem budućnosti”, zaključuje Bojadžiski (str. 120).

Tek posle 1971. intenzivirana je komunikacija između Makedonaca i Krleže. Čak je i sam Bojadžiski kao novinar „neslavno” prošao kod hrvatskog pisca, ali nam ovom prilikom nije ukazao na detalje i prirodu incidenta. Kontroverzni pisac je 1976. odbio da primi nagradu Struških večeri poezije, da bi taj isti *Venac Struge* primio svega tri godine kasnije! Nepredvidivost i ekstravagancija bili su očito sastavni deo njegovog umetničkog senzibiliteta. Uprkos tome, Makedonci su se oslonili na Krležu i prilikom dodele narednog *Venca Struge*, tražeći od njega mišljenje o mogućim laureatima. Tokom razgovora sa E. Čengićem izneo je svoje nove-stare opservacije o Makedoniji, držeći da je Blaže Koneski bio „makedonski Vuk Karadžić”. Ponovo se osvrnuo na svoju skopsku avanturu iz 1913. godine: „Idete, kao dobrovoljac, u Skopje 1913. da se borite na strani srpske vojske, baš u vrijeme Bregalničke bitke. I u hotelu drugoga dana dokazujete srpskim oficirima da tamo nitko ne zna srpski i čudite se kad vas sutradan uhapse” (str. 135).

Krležu je bio „donekle” zadovoljan makedonskim prevodima svoje poezije koju su inače krasili komplikovana struktura i arhaičan stil, ali nije mogao sakriti nezadovoljstvo što su (ponovo) krenuli od težeg posla, a da prethodno nisu preveli njegovu prozu. Bojadžiski je u ovu hrestomatiju Krležine korespondencije i beležaka uvrstio i pismo Ksenije Gavriš njegovoj supruzi posle katastrofalnog zemljotresa (1963) u kome je izražavala čuđenje što Krležu izbegava Skoplje u tako odsudnom trenutku, smatrajući da je to bilo nepravedno prvenstveno prema piscu u njemu! Kole Čašule je očigledno ispravno zaključio da je Makedonija Krležu istovremeno i privlačila i odbijala. To se vidi iz „Dodatka” ove knjige u koji je Bojadžiski uvrstio „Tri Jovina pisma Ženki Lenčevoj”, prethodno objavljenih u *Zastavama* 1979. godine. U tekstu napomena je objavljeno još nekoliko Krležinih pisama nastalih u garderobi skopskog Narodnog pozorišta, u kojima je svoju suprugu po ko zna koji put upoznavao sa čarima „spanać-pseudocivilizacije” koja tavori u senci Oficirskog doma, nakindurenog zlatnim kandelabrima.

Bojadžiski je u pravu kada kaže da Krležu često loše barata fotografijom, jer mu je sve preko Drine bilo „prilično nepoznato, egzotično i šokantno” (str. 198). Ipak, ne može se poreći autentičnost njegovog svedočanstva (i proročanstva?) na razmeđu epoha. Rujanje, naturalističke sekvence i česta hiperbola su puka figura za slikanje južnoslovenskog usuda, a snažne, ponekad i banalne metafore izgledaju zapravo kao besomučno traganje za vezivnim tkivom u moru različitosti. U pitanju je knjiga origi-

nalne strukture, finog jezika i stila koja iz makedonske perspektive govori o jednom od najvećih i najoriginalnijih hrvatskih i jugoslovenskih pisaca koji je, uzgred, smatran „velikim prijateljem Makedonije i makedonske kulture”.

Mr Vladan JOVANOVIĆ

**Десимир Тошић,
Демократска странка 1920–1941,
Београд, 2006, стр. 154**

Пре неколико месеци јавности је представљена и са великим интересовањем дочекана књига Десимира Тошића о Демократској странци између два светска рата. Пажњу је изазвала како личност аутора, који је партији демократа припадао као део њеног подмлатка у времену до 1941. године, тако и личност писца предговора, председника Републике Бориса Тадића. У складу с тим и садашња је Демократска странка свему дала прилично велики публицитет. Историјска наука је углавном остала по страни, мада јој је Десимир Тошић својом најновијом књигом понудио неколико изазова. Њихово евентуално прихватање не треба, међутим, да значи како историчари од заната могу и смеју да у својој оцени буду преоштри. Јер, као што је сам аутор рекао, његово дело не представља научно истраживање. Историјског трагања ипак је било, али је сам резултат такав да му је тешко одредити жанровску припадност. Ова би књига могла бити схваћена као интригантан спој истраживања, несумњивих историјских, социолошких и политиколошких знања, сећања, запамћених прича из страначког живота, богатог личног, политичког и животног искуства и, заједно с тим, сасвим одређеног и давно формираног погледа на друштво, демократију, политичке односе и деловање политичких странака. Неспорно, писана је са приметном емотивношћу у којој се види пишчев лични доживљај, али и са истовременом дистанцом у којој је критичност присутна на готово свакој страници. Књигу која је пред нама можда можемо сматрати одуживањем дуга који је осећао према онима од којих се учио демократији, политичком моралу и поштовању начела, али и као обавезом не само према странци којој данас припада, а која се исто зове, него и према савременом политичком тренутку коме је потребно свако учење о парламентаризму и подсећање на неку светлију политичку прошлост. Због свега тога можемо говорити о аутору, о проблему са којим се суочио и резултатима које је досегао. Из угла сасвим специфичне теме којом се бавио можемо да се запитамо шта из ове њене обраде може да научи историјска наука, да ли је и чиме је обogaћено постојеће историографско знање о Демократској странци. На неким ширим и практичнијим равнима питамо се може ли данашња Демократска странка да нешто научи, а потом и целокупна политичка јавност, тим пре што је књига намењена више њој него историјској науци.

Као историчаре, у стручном погледу, природно нас највише интересује да ли је овом књигом историографија на добитку, без обзира на то што ово није историографско дело. Фактографија која је у њој изнета највећим је делом већ позната и при томе изнета далеко стручнијим и разумљивијим методом. Та оцена још и више важи за многе анализе из страначког живота које су историчари већ